

* دانشادرسول کسانہ
** پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

سلیم خان گمی دے پنجابی سفر نامے

Abstract:

Saleem Khan Gimmi was in real terms a soldier on march which is what his name means. He was a well known Novelist, Fictionist, Travelogue writer, Folk lorist, Literary historian, Researcher, Linguistician, Broadcaster, T.V & Radio play writer of Punjabi and Urdu. He is considered the pioneer in Pakistani Punjabi Travelogue Literature. His first travelogue "Dais Perdais" is the 2nd in this genre in Pakistan. It is a comprehensive and critical study of his experience, culture, landscape and its pictorial quality of England during his training as Radio Producer there. Second travelogue by Gimmi is "Siachen Di Chaanwain" which explores the language, geography, landscape, culture, traditions, behaviour of the native people. He also dilates upon the hardships he faced with bravery and courage during his stay at the radio station of Sakardu. Both the travelogues are related to his travels during his job in Radio Pakistan. In this article the researcher has made an effort to go analytically through both the Travelogues and bring their salient characteristics to the light besides exploring the different aspects of life and career of their writer, Saleem Khan Gimmi.

Keywords: Saleem Khan Gimmi, Dais Perdais, Siachen Di Chaawain, Travelogue, Punjabi Language, Novel, Fiction, Linguistician, Pioneer, Genre, England, Sakardu, Native people, Radio Pakistan, Researcher.

ادب اپنے ویلے دی روح ہوندا اے۔ کسے وی علاقے یا قوم دی سیہان تے مزاج بارے

جاننا ہووے تے اوس علاقے یا قوم دے ادبیاں دیاں لکھتاں وچ ایس دا عکس ویکھیا جاسکدا اے۔ سلیم خان گٹمی (مرحوم) دا شمار وی ایس طرح دے ادبیاں وچ ہوندا اے جیہناں داناں پنجابی زبان تے ادب وچ سرکڑھواں اے۔ اوہ اک عہد ساز شخصیت سی۔ اوہناں دی شخصیت دے کئی رنگ نیں، اوہناں نوں ترن زباناں انگریزی، اردو تے پنجابی وچ لکھن دی مہارت حاصل سی۔ اک کامیاب ریڈیو براڈ کاسٹر ہون دے نال نال پنجاب دی ونڈ مگروں پہلے ناول نگاراں وچ ایہناں دا شمار ہوندا اے جیہناں نے اوس ویلے دے سماج تے لوکاں دی حیاتی نوں بھرویوں ڈھنگ نال بیانیا۔ سلیم خان گٹمی کامیاب ناول نگار، دانشور، محقق، انشاء پرداز، کہانی کار، سیرت نگار، ریڈیو پاکستان دے فیچر پروگراماں دے پیش کار لکھاری تے سرکڑھویں سفر نامہ نگار سن۔ اوہ اپنا نوکلا تے وکھرا اسلوب رکھدے سن تے اجوکی سوچ دے لکھاری سن۔ اوہناں نے اپنی ملازمت دے دوران کئی تھاواں دے سفر تے مصروفیات نوں اپنے فن و فکر دے وچکار حائل نہ ہون دتا بلکہ ایس چیز نوں بنیاد بنا کے اپنی صلاحیتاں نوں بروئے کار لیاؤندے ہوئے اک کامیاب محقق دی طرح اپنیاں تحریراں سامنے لیاندے رہے۔

ایہ اک آفاقی حقیقت اے کہ اپنے اندر لگے ہوئے جذبات دا جیہڑا صحیح تے سچا اظہار اپنی ماں بولی وچ ہو سکدا اے اوہ کسے وی ہور زبان وچ نہیں ہو سکدا۔ سلیم خان گٹمی جیہڑے کہ علمی تے ادبی ذوق رکھدے سن، ایس گل نوں بڑی چنگی طرح جانندے سی کہ کسے وی گل دے اظہار لئی اپنی ماں بولی نالوں ودھ ہور کوئی زبان ہوائی نہیں سکدی۔ ایس لئی اوہناں نے باقی زباناں دے نال نال اپنی ماں بولی وچ لکھنا شروع کیتا تے فیر اوہناں اصنافِ سخن دا چناؤ کیتا جیہناں دی اوس ویلے پنجابی زبان نوں بوہت لوڑ سی، مثلاً پنجابی وچ شاعری تے بے تحاشا ہوری سی پر نثر دا وجود نہ ہون دے برابری۔ جیہیں پاروں اردو زبان دے بعض لکھاری پنجابی زبان دے ادب نوں اک مکمل ادب من لئی تیار نہیں سن۔ ایس خلاء نوں پُر کرن لئی سب توں پہلاں جیہناں لوکاں قلم چکيا اوہناں وچ پہلا ناں شریف گنجی ہی ہور اے۔ سلیم خان گٹمی وی ایس قافلے نال رل گئے تے اوہناں اپنی ماں بولی وچ تحقیق تے تخلیق دا بیڑہ چکيا۔ بقول تنویر ظہور:

”گٹمی ہوراں دا آکھنا اے کہ پنجابی لکھ کے دلی تمنا پوری ہوندی اے تے اک تسلی

جہی ہوندی اے پئی کجھ کیتا اے۔“ (1)

سلیم خان گٹمی دا لکھن ڈھنگ بھرواں، سادہ تے رواں اے۔ دل نوں بھاون والیاں گلاں پڑھن نوں کاہلی نہیں پاندیاں سگوں اوہ زبان دی مٹھاس تے ماحول دی سادگی وچ ڈوب دیندیاں نیں۔ اوہناں نے بناوٹی تے ایدھر اودھر دیاں گلاں نال ماحول بناون دی تھاں زبان تے بیان دی ادائیگی وچ روانی تے تسلسل رکھیا اے۔ اوہناں دیاں آکھیاں ہویاں گلاں اوس ویلے دے سماج دی کھلی تصویر پیش

کردیاں نیں۔ بقول محمد آصف خاں:

”سلیم خاں گئی ہوراں داناں ساڈے اُگھے لکھیاراں وچ گنیا مٹھیا ویندا ہے۔“ (2)

آپ پاکستان دے مڈھلے ناول نگار تے کہانی کار نیں تے ادب وچ اک خاص مقام رکھدے نیں۔ اوہ پنجابی، اردو، انگریزی زبانوں وچ اکو جیہی سوکھ تے روانی نال لکھدے نیں۔ اوہناں دیاں ڈھیر ساریاں کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ اوہناں اجو کے سائنسی دور وچ وی اپنیاں سماجی قدراں نوں نہیں وساریا۔ اوہناں نے سماجی کچھ تے مضبوط تھہ پایا اے جیہیں پاروں اوس دور دا سماج ٹردا پھر دا تے بولدا دسدا اے۔ اوہ اک کامیاب کہانی کار، ناول نگار، دانشور، محقق، نقاد تے ریڈیو دے پروڈیوسر ہوں پاروں سماج دا اخلاقی کچھ نیڑیوں دکھان دے عادی سن۔ نکھیر کرنا، گلاں باتاں تے ڈرامیاں راہیں لوکاں اندر اخلاقی قدراں بٹھانا اوہناں دا پیشہ سی۔ ماحول نوں اُلکینا اوہناں دا بڑا جاندار حوالہ اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں پڑھ کے انج لگدا اے جیویں تاریخی، سیاسی، تہذیبی، قبائلی، ثقافتی تے تمدنی حیاتی وچ اوہ ٹردے پھر دے دسدے نیں۔ بقول سجاد حیدر:

”سلیم خاں گئی بڑا آہری بندہ اے۔ اوہ جیویں ہور کم بڑے اُدھم نال نیڑ دا اے،

اوویں ای تخلیقی عمل وچ وی پورے خلوص تے انتہائی محنت نال رُجھیا رہندا اے۔

تخلیق تے تحقیق دوواں میداناں وچ ایس لکھاری نے اُردو تے پنجابی زبانوں دا

دامن آپنیاں لکھتاں دے گل بوٹیاں نال بھریا اے۔ سلیم خاں گئی دی تحریر دا

امتیازی نشان اوہ دے مشاہدے دی گہرائی تے تکھا پن اے۔“ (3)

اوہ انوکھے تے وکھرے اسلوب دے مالک ہوں دے نال نال نویں دور دی سُر ت وی

رکھدے سن۔ پنجابی نال پیار کرن والی ایس ہستی دے مڈھلے حالات کجھ انج نیں: آپ 29 جون

1932ء نوں پنڈ جین پور (انڈیا) وچ جنمے۔ ایہناں دا پیدائشی ناں محمد سلیم خاں سی جیہڑا بعد وچ سلیم خاں

گئی ہو گیا۔ اوہناں جدوں ادبی رسالیاں وچ لکھنا شروع کیتا اوہدوں سلیم خاں گئی ہو گئے۔ گئی دا

مطلب اے ”تیز تیز چلن والا“، فیر اوہ ایس ای ناں توں مشہور ہوئے۔ ایہناں دے اک ہور قلمی ناں

بارے دس پاؤندیاں ہونیاں تو قیر سلیم ہوریں بیان کردے نیں:

”کوئٹہ میں ملازمت کے زمانے میں آپ مراد بلوچ کے قلمی نام سے کالم لکھتے

تھے۔“ (4)

اوہناں نے اک انٹرویو وچ اپنے بارے تفصیل نال دسیا:

”میں 29 جون 1932ء نوں پنڈ جین پور، ڈاکخانہ جھکرا، تھانہ دینا نگر تحصیل تے

ضلع گورداسپور (پڑھدے پنجاب) وچ پیدا ہویا۔ ایہ پنڈ گورداسپور توں اٹھ (8)

میل لہندے وچ اے۔“ (5)

سلیم خان گئی اپنے مایاں دے کھ پُترن اوہناں دیاں دو بھیناں سن۔ نکتے تے کھ بھرا
ہوون پاروں بھیناں دے لاڈ لے سن۔ اوہ ایہناں نوں ہمیش ”ویر“ آکھ کے بلاؤندیاں سن۔ ایہناں
دے پوکریم داد چٹھی رساں سن۔ سلیم خاں داسکول ایہناں دے پنڈتوں اٹھ (8) میل لہندے ول سی۔
ایہناں دے پوکریم داد پٹھاناں دے لوہانی قبیلے نال تعلق رکھدے سن۔ سلیم خان گئی دا خاندان پیڑھی در
پیڑھی پنڈ جین پور وچ آباد ہو گیا۔ اپنے اوس ای انٹرویو وچ اوہناں نے اپنے پُرکھاں بارے دیا کہ
ایہناں دا خاندان نسل در نسل پنڈ جین پور وچ آباد سی:

”اوہ میرے پڑدادا جواہر خان سن۔ پڑدادے توں لے کے اسیں اپنے مایاں
دے کھ کھ پتر آں، میری والدہ داناں خدیجہ بیگم سی اوہ گھریلو خاتون سن۔
میریاں دو بہناں نیں، ویر کوئی نہیں۔“ (6)

جین پور چھوٹا جیہا پنڈ سی، جیہڑا سارے داسارا مسلماناں داسی جیہناں وچ غریب زمیندار
بوہتے رہندے سن۔ پنڈ وچ کل چالیسی (40) گھر سن جیہناں وچ زیادہ تر پٹھان سن۔ چار پنچ گھر
ارائیاں دے تے چار پنچ جولاہیاں دے سن۔ سلیم خان گئی دے پنڈ وچوں دو (2) بندے ای سرکاری
ملازم سن۔ اوہ آپ دسدے نیں:

”سارے پنڈ وچوں دو بندے ملازم سن۔ اک میرے والد کریم داد خان تے دو جا
فضل داد خان جیہڑا پولیس داسپاہی سی۔“ (7)

سلیم خان گئی دے پنڈ وچ پڑھن پڑھان دا کوئی رواج نہیں سی۔ سارے واہی بیجی تے
مزدوریاں کردے سن پر ٹوہرنال رہن دا رواج سی۔ اوہ اپنے پنڈ دے کھ طالب علم سن، جیہڑے
پرائمری سکول جھبکے وچ پڑھدے سن۔ مڈھلی تعلیم پنجویں تیکر پرائمری سکول جھبکے اتوں حاصل کیتی۔
اک تھاں تے اوہ اپنے استادال بارے دس پاندیاں آکھدے نیں:

”پرائمری سکول وچ میرے استاد دھنی رام سن، مسلمان استاد کوئی نہیں سی۔“ (8)

اوہناں دی شخصیت سادہ سی۔ اوہ چنگے بلی، شفیق ساتھی تے اک متحرک انسان سن۔ عبدالغفور

قریشی دے مطابق:

”سلیم خاں اپنے کم وچ پھر تیتلا، لکھن پڑھن دا شوقین تے ہر ویلے کچھ نہ کچھ کرن
دا چاہیوان اے اوہ اک انتھک لگن والا بندہ اے، بڑا قلندر تے درویش قسم دا۔
اس نے پنجابی، اردو، انگریزی تے بلوچی ادب نوں کھنگا لیا اے۔ ایس وچ کئی
کتاباں تے ادبی تحقیقی و تنقیدی مضمون لکھے۔ کہانیاں۔ ناول اُتے اسدا جھ کافی

مضبوط اے زبان رواں تے ٹھیٹھ پنجابی اے۔ اسدی خوبی گل کہن وچ اے۔ اوہ جو کجھ محسوس دا اے اوس نوں ٹھاہ کر کے اگلے دے ساہنے دے ماردا اے۔ اوہ اوہلے تے ونگ دلیویاں دا قائل نہیں۔ گئی اک چنگار یڈیو افسر، سلجھیا ہویا لکھاری تے بھروسے لائق بلی اے۔“ (9)

پروفیسر مقصود الحسن بخاری ان کی تحریروں کے بارے میں لکھتے ہوئے کہتے ہیں:
”گئی ہوئیں سانجھے معاشرے (ہندو، سکھ تے مسلمان) وچ جے پلے سن۔
اوہناں دیاں آپس دیاں محبتاں، نفرتاں ویکھیاں سن تے اوہناں اپنیاں اکھاں
راہیں جو کجھ ویکھیا اوہنوں اپنیاں کہانیاں وچ بیان کردتا۔“ (10)

علم و ادب دی ایہ ہمہ جہت کامی ہستی 29 جنوری 2010ء نوں لہور وچ 77 سال دی عمر وچ
دل دا دورہ پین نال ایس داِ فانی توں کوچ کر گئی۔ آپ مقبرہ جہانگیر دی کندھ نال دفن ہوئے۔
پنجابی سفر نامے دی صنف بارے بھروسے گل کرن توں پہلاں ضروری اے کہ سفر نامے دے
لفظ بارے جانکاری لئی جاوے۔ سفر عربی زبان دا لفظ اے جیہیں دے لغوی معنی نیں:

”مسافرت، شہر سے باہر جانا، روانگی، کوچ“ (11)

”سفر (ع)، سنکیا، یاترا، مسافری، جانا، پرگٹ ہونا“ (12)

”پینڈا، مسافری، اک تھان توں دوجی تھان تے جانا“ (13)

”نامہ“ فارسی زبان دا لفظ اے جیہیں دے معنی نیں:

”خط، مکتوب، چٹھی، نوشتہ، صحیفہ، کتاب، رسالہ، دفتر، طومار، رجسٹر، نام لکھی ہوئی
رقم، قرضہ“ (14)

ایس طرح اسیں کہہ سکے آں کہ سفر نامہ کسے مسافر دا اپنی یا تبرا بارے لکھیا پتر اے جیہیں نوں
یاترا ساہت دا ناں وی دتا جاندا اے۔ ہن وکھ لختاں نوں ساہنے رکھدیاں سفر نامے دے معنی
ویکھدے آں:

”سیاحت نامہ، سفر کی کیفیت، روزنامہ سفر، حالت و سرگشت سفر“ (15)

”سفر کا روزنامہ، سفر کے حالات پر مشتمل کتاب“ (16)

”سفر جاں یاترا دا حال دسن والی پستک“ (17)

انگریزی وچ سفر نامے لئی Travelogue دا اکھر ورتیا جاندا اے۔ ہن Travelogue
دے معنی ویکھو:

"A Lecture on travel, often illustrated with slides or a film, a

film describing a place or places.⁽¹⁸⁾

"A Lecture or talk on travel, often illustrated pictorially".⁽¹⁹⁾

"Travel literature, a work of literature describing a journey".⁽²⁰⁾

ایہناں سبھناں حوالیاں نوں ساہمنے رکھیا جائے تاں سفر نامے دے معنے بن دے نیں: سفر دا روز نامہ، سفر دا حال بیان کرن والی کتاب، کسے لکھاری ولوں سفر توں بعد سفر دے تجربے، احساس، مشاہدے، تاثر تے سفر دی کیفیت بیان کرن دی کتاب۔ سید غفور شاہ قاسم دے نیڑے:

”کسی فن پارے کی اولین خصوصیت ہے کہ وہ قاری کو Educate کرے اور اُس پر نئے جہانوں کے آفاق کے دروا کرے۔ سفر نامہ لاعلمی کے حصار میں کھلنے والی ایسی کھڑکی ہے جس میں سے جھانک کر قاری اپنے آپ کو نئی معلومات، نئے علاقوں اور نئے علوم سے آشنا کرتا ہے۔“⁽²¹⁾

پنجابی سفر نامے دے مہان لکھاری لعل سنگھ کملا اکالی لکھدے نیں:

”ساہت دے دو بے روپاں دے ٹاکرے تے سفر نامیاں جاں یا ترا ساہت دی وشیشنا ایہ ہندی ہے کہ ساہت دے ایس روپ وچ ویاکتیاں جاں سمیاواں نوں بھاون اُتے ترکنتا دے سمیل دُورا درسان دی تھاں، ایہناں وچ دلش و دلش دے کسے بھوکھنڈے دے سماجک اُتے سبھیا جارجک جیون دا برتانت ہوندا ہے۔ جدوں اپنی یا ترا دے سمیں لیکھک کسے ویاکتی ویش جاں اتہاسک ستھان تے پھیری پاؤندا ہے تے اوس دا سفر نامہ ریکھا چتر دے روپ دوارا کسے اتہاسک ویاکتی دے جیون نال سمبندھت کرم بھومی نوں درساندا ہے۔“⁽²²⁾

جے کرسفر تے سفر نامے دی تاریخ ول جھاتی ماری جائے تے آکھیا جاسکدا اے کہ سب توں پہلا سیاح بابا آدم سی جیہناں اسمان توں دھرتی ول سفر کیتا۔ فیر دھرتی تے آکے موجودہ سری لنکا توں برصغیر توں ہوندے ہوئے جدے اپڑے جتھے اوہناں نوں اتماں حواہوریں ملیاں۔ ایس لئی آکھیا جاسکدا اے کہ جدوں توں ایہ دُنیا وجود وچ آئی اے انسان مسلسل سفر وچ اے۔ جتا چر اوہ حیات رہندا اے اوہ محو سفر رہندا اے۔

ساڈے دین وچ وی سفر دی اہمیت دی وضاحت موجود اے تے قرآن پاک وچ خدا دیاں نشانیاں دا حقیقی اکھ نال مشاہدے دا حکم اے۔ مسافر لئی مذہب وچ بوہت آسانیاں نیں جیویں کہ نماز دیاں گھٹ رکعتاں، رمضان دے روزے عید توں بعد رکھے جاسکدے نیں، مسافر نال چنگا سلوک وغیرہ

وغیرہ۔ قرآن پاک وچ تھلے دیتیاں ہوئیاں سورتاں دیاں آیتاں وچ سفر کرن دی اہمیت مسلم اے:
سورہ الانعام آیت نمبر 11، بنی اسرائیل آیت نمبر 01، آل عمران آیت نمبر 137، نحل آیت نمبر 36، نمل
آیت نمبر 69، عنکبوت آیت نمبر 20، روم آیت نمبر 42، حج آیت نمبر 46، غافر (مومن) آیت نمبر
21، 82، محمد آیت نمبر 10، ملک آیت نمبر 15۔

علم الحدیث وچ وی سفر اں دی اہمیت تے مسافر لئی آسانیاں مسلم نیں۔ مثال دے طور تے مسافر لئی گھٹ
نماز دا حکم، اشاریاں نال نماز پڑھنا، ظہر تے عصر نوں ملا کے پڑھنا، مغرب تے عشاء نوں ملا کے پڑھنا،
روزہ قصر کرن دی اجازت۔

صحیح بخاری دی حدیث نمبر:

350، 632، 1000، 1080، 1091، 1096، 1101، 1102، 1106،

1107، 1110، 1111، 1943، 1946، 1948

تے مشکوٰۃ شریف دی حدیث نمبر 1349، 1544، 1601 وچ اتلے بیان کیتے ہوئے موضوع موجود
نیں۔ ایس توں علاوہ باقی حدیث شریف دیاں کتاباں وچ وی ایہ موضوع مل جاندا ہے۔
پنجابی سفر نامیاں دا مڈھ مذہبی سفر نامیاں توں بجھا اے، مذہبی حوالہ اصل وچ ساڈی ادبی
روایت دا حوالہ اے ایس لئی سانوں کلاسیکی شاعری وچ وی سفر تے مسافر بارے دلیلاں لب جان دیاں
نیں:

”بات مجازی رمز حقانی ون وٹاں دی کاٹھی
سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی“ (23)

”شلا مسافر کوئی نہ تھیوے لکھ جیہناں تھیں بھارے ہو
تاڑی مار اڈا نا باہو اسیں آپے اڈن ہارے ہو“ (24)

”اٹھ فریدا ستیا دُنیا ویکھن جا
جے کو بخیا آ ملے توں وی بخیا جا“ (25)

”فریدا ایہنیں نکی جنگھیں، تھل ڈوگر بھویوم
اج فریدا کوجڑا، سے کوہاں تھیوم“ (26)

”میں وی جھوک رانجھن دی جانا، نال میرے کوئی چلے
پیراں پوندی منتاں کردی جاناتاں پیا اکلے

نیں وی ڈونگھی ٹلا پرانا، شینہاں تاں پتن ملے
جے کوئی خبر متراں دی لیاوے، ہتھ دے دینی آں چھلے“ (27)

”چل بلھیا! چل او تھے چلیئے، جتھے سارے اُتھے
نہ کوئی ساڈی دات پچھانے، نہ کوئی سانوں منے“ (28)

”ہے عرب شریف سدھائی

بوسندھ پنجاب دی آئی

ایہ پہلی منزل حدے ایی شہر مبارک جدے

کل بحر دی شدے مدے اج عدن ویندی مکلائی“ (29)

پنجابی سفر نامے دی روایت تے اوہدے ارتقاء تے بحث کرن توں پہلاں سفر نامے دی صنف دی روایت دا تھوڑا جیہا جائزہ لینا ضروری اے۔ ایہ ضرورت ایس لئی وی محسوس ہوندی اے کہ پنجابی ادب دیاں کجھ صنفیں کسے نہ کسے دوجی زبان دے ادب توں متاثر نیں۔ ایس لئی کسے وی ادبی شاخ دا مطالعہ کرن توں پہلاں ایس دی روایت دا جائزہ لینا ضروری اے۔ روایت توں اتھتھ مراد اوہ اسلوب، زبان تے ادب اے جیہڑا تہذیبی ٹاکرے توں پہلاں دوجی زبان دے ادب وچ جاری ہووے۔ پنجابی اُتے دوجیاں ہور کئی زبانیں دیاں ادبی صنفیں کجھ نہ کجھ اثر پایا اے۔ ایہناں وچ قابل ذکر عربی تے فارسی ادب اے۔ ایہناں زبانیں دے ادب نے ایس لئی اثر پایا کیوں جے ایہ مسلمان فاتحین دیاں زبانیں سن۔ فاتح دی زبان، رسماں تے عادات دا مفتوح دی زبان، رسماں، ریتاں تے عادات تے اثر انداز ہونا اک فطری جہی گل ہوندی اے۔ ہندوستان وچ سفر نامہ لکھن دا سلسلہ ”میکا ستھنز“ توں شروع ہويا۔ جیہڑا حضرت عیسیٰ دی پیدائش توں تین صدیاں پہلے ہو گزریا اے۔ ہمایوں کبیر چوہدری موجب:

”پہلا سفر نامہ حضرت عیسیٰ کی پیدائش سے تین سو سال قبل میکا ستھنز نے لکھا۔“ (30)

”میکا ستھنز“ سکندر یونانی دے حملے توں بعد یونانی سفیر دی حیثیت نال کئی سال پٹنہ وچ رہیا۔ اوس اپنے قیام دے واقعاں نوں ایس سفر نامے وچ بیان کیتا اے۔ ایس دے نال نال چندر گپت موریہ عہد وچ ہندوستانی سیاست تے رہتل بہتل نوں بیانیا اے۔ ”میکا ستھنز“ دی ایہ کتاب یاں سفر نامہ الہامی کتاباں دے بعد انسانی لکھتی کتاباں وچوں اک پرانی لکھت اے۔ ایہدے وچ سکندر یونانی دے حملے دیاں تفصیلاں وی ملدیاں نیں۔

ایس صنف دا دوجا لکھاری فاحیان اے۔ فاحیان چینی سیاح سی تے اپنے چار بیلیاں نال

399ء نوں بدھ مت دیاں مقدس تھاواں دی زیارت واسطے نکلیا سی۔ اوہنے اپنی لکھت وچ برصغیر دے حالات تے بدھ مت دے مرکز اں بارے خاص طور تے لکھیا اے۔ چین دا اک ہور سیاح ہیون سانگ ”مہاراجہ ہرش دے دور وچ 630ء نوں ہندوستان آیا تے راجہ ہرش نال ایہدی ملاقات 635ء وچ ہوئی۔ ہیون سانگ دے سفر نامے وچ مہاراجہ ہرش دے ذاتی حالات توں علاوہ برصغیر دے سماجی، مذہبی، تعلیمی تے اقتصادی حالات دا وی اندازہ ہوندا اے۔

ایہناں چینی سیاحاں توں دکھ ہور بوہت سارے بدھ یا تری ہندوستان آئے تے مقدس تھاواں دی یاترا کیتی۔ شاید اوہناں سفر نامے وی لکھے ہوون پر تاریخی طور تے ایہناں دا وجود ثابت نہیں تے ناں کوئی داخلی شہادت ذکر دے قابل اے۔ چینی سیاحاں دے ایہ سفر نامے بھاویں مذہبی انگ دے سن فیروں ایہناں یاتریاں نے سفر نامے لکھ کے اپنی یاداشتاں نوں باقاعدہ سفر نامیاں دی حیثیت دتی اے۔

پنجابی سفر نامیاں دی تاریخ ڈھیر پرانی اے۔ ایس دی ریت ول جھاتی ماریے تے نثر نالوں بوہت پہلوں منظوم سفر نامے دی روایت دکھائی دیندی اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید دے مطابق:

”سبھ توں پہلا منظوم سفر نامہ بابا گرو نانک دا حاضر نامہ بند اے جیہڑا کہ مثنوی دی شکل وچ اے تے جیہدے وچ بابے ہوراں اپنے عرب دے سفر دے حالات بیان کیتے نیں“ (31)

ایس توں بعد ڈاکٹر انعام ہوریں لکھدے نیں:

”ایہدے (حاضر نامہ) بعد ہور بوہت سارے شاعراں منظوم سفر نامے لکھے جیہناں وچوں مولوی دلپذیر بھیروی دا سفر نامہ ’گلزارِ مدینہ‘ قابلِ تعریف اے۔“ (32)

بابا گرو نانک دے حاضر نامہ نوں بطور سفر نامہ صرف ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوریں ای مندے نیں۔ جنم ساکھیاں بارے اسیں ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند ہوراں دی رائے ویکھدے آں:

”جنم ساکھیاں وچ سفر نامے دے Element تے ہیگے نیں یعنی سفر نامے دے تت تے ہیگے نیں پر اوہناں نوں سفر نامے نہیں کہہ سکدے، دوویں چیزیں رلیاں ملیاں نیں پر بہت زور جیونی تے ہے سفر نامے تے نہیں۔“ (33)

پر مولانا بخش کشتہ موجب:

”زاد الحاج (مولوی غلام محی الدین قصوری 1854-1787ء) جیہڑا پنجابی دا بہن

تیکر ہوئی تحقیق موجب پہلا سفر نامہ اے“ (34)

”زاد الحاج“ دا قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ موجود اے، 36 درقیاں دا ایہ مخطوطہ محمد

ابراہیم ناں دے میاں صاحب میاں برکت علی دی فرمائش تے کتابت کیتا سی۔ ”زادالحاج“ توں بعد دو جا سفر نامہ عرب شریف اے جیہڑا مولوی عبداللہ دی لکھت اے۔ مولانا کریم نے ”سفر نامہ عرب و رسالہ ہرنی“ دے ناں نال لاہوروں شائع کیتا۔ مولوی عبداللہ ولد خیر اللہ ضلع ہزارہ تحصیل مانسہرہ دے وسنیک سن۔ فنی حوالے نال ایہ سفر نامہ ایجاز تے اختصار دی بڑی سونی مثال اے، مولانا نے دریا نوں کوزے وچ بند کر چھڈیا اے۔

جد کہ مولوی غلام محی الدین قصوری وی اوس سوچی وچ شامل نیں جہناں حج کر کے پرتن گروں اپنے ایس مقدس سفر دے حالات لکھے۔ بقول ایم مسعود کھدر پوش:

”حج دا فرض ادا کرن والے ہر اوس مسلمان نے سفر نامے دے کھیتز وچ ضرور لکھیا ہے جیہڑا شاعر وی سی۔ ہن تیکر دی کھوج موجب مولوی غلام محی الدین قصوری وی اوس سوچی وچ شامل ہن۔ جہناں حج کر کے پرتن گروں آپنے ایس مقدس سفر دے حالات لکھے۔ ایس لحاظ نال شید ساہنے آون والا ایہ پہلا سفر نامہ اے جیہڑا کہ پنجابی زبان وچ رچیا گیا۔“ (35)

پنجابی وچ نثری سفر نامے دی روایت دے بچھو کڑ ول جھاتی ماریے تے مسعود کھدر پوش دے

مطابق:

”پنجابی نثر وچ چھپن والا پہلا سفر نامہ ’میرا ولایتی سفر نامہ‘ اے جیہڑا کملا اکالی نے 1933ء وچ لکھیا۔“ (36)

جد کہ انعام الحق جاوید دے مطابق:

”ویہویں صدی دے پہلے ادھ وچ چھپن والے سفر نامیاں چوں سردار لال سنگھ دا، ’میرا ولایتی سفر نامہ‘ مطبوعہ 1933ء لاہور بک شاپ تے ڈاکٹر شیر سنگھ دے پردیس یاترا نوں اولیت حاصل اے۔ ایہہ دوویں سفر نامے گورکھی وچ سن۔“ (37)

انج دونواں سیانیاں موجب ”میرا ولایتی سفر نامہ“ پنجابی دا پہلا نثری سفر نامہ بندا اے۔ البتہ پہلے لکھے جان دے پکھوں ویکھیا جاوے تے پنجابی دا پہلا نثری سفر نامہ ’پہاڑی ریاستاں دا سفر‘ اے تے ایہدے لکھاری بھائی کاہن سنگھ ناہانیاں۔ ایہہ سفر اوہناں 1906ء وچ کیتا سی جد کہ 1907ء وچ اوہ پٹیالہ ریاست دے مہاراجا دے نمائندے دی حیثیت نال ریاست دا مقدمہ لڑن لندن گئے سن۔ ایہہ دونویں سفر نامے اوہناں دی کتاب ’بھائی کاہن ناہنا دے اپر کاشت سفر نامے‘ وچ شامل نیں۔ ایہہ سفر نامے بھائیوں 07-1906ء وچ لکھے گئے پر ایہہ کتاب 1984ء وچ لکھاری دی پوتریوں نوں نہ ڈاکٹر رجھپال کو رو دے ادم نال چھپی سی جد کہ لعل سنگھ کملا اکالی دا ”میرا ولایتی سفر نامہ“ 1931ء وچ چھاپے

چڑھ گیا سی۔

سفر نامہ اجوکے سے وچ تیزی نال مقبولیت حاصل کرن والی صنف اے۔ جدید حوالیاں نال ویکھیے تے پنجابی سفر نامہ اک کم سن صنف بن دی اے تے نثری ادب وچ ایس دا اوہوای حال اے جیہڑا گھر وچ سب توں چھوٹے بال دا ہوندا اے یعنی وڈکے اوہنوں لاڈ وی بڑا کردے نیں تے دھریکی وی پھر دے نیں۔ پنجابی وچ سفر نامیاں دے گھٹ ہون دی اک وجہ ایہ وی اے کہ ایہ سب توں مہنگی صنفِ سخن اے۔ غزل یا افسانہ گھر بہہ کے وی لکھیا جاسکدا اے پر سفر نامہ لکھن واسطے کسے دوسرے ملک یا تھاں دی سیر کرنی پیندی اے جیہدے لئی چوکھی رقم تے فرصت دی لوڑ ہوندی اے، نالے ایہدے لئی بندے داصحت مند ہونا وی ضروری اے تاں جے اپنے پیراں تے تُو کے ہر پاسے جاسکے۔ فیہر ایہ وی اے کہ کوئی بندہ محض سفر نامہ لکھن دے شوق وچ اپنے لئی چوڑے جھیلیاں وچ نہیں پے سکدا۔ سفر نامہ تے سفر دا اک اضافی فائدہ اے جد کہ اصل سفر کسے ہور مقصد واسطے کیتا جاندا اے، مثال دے طور تے بعض اوقات کسے بندہ نوں کاروباری ضرورتاں پٹھ باہر جانا پیندا اے تے بعض اوقات کسے عزیز رشتہ دار نوں ملن دی چاہت یا سیر سپاٹے دا شوق اوہنوں باہر لے جاندا اے۔ ایس لئی ہر اوہ بندہ جیہڑا باہر جاندا اے اپنے مقصد دی ڈوری نال ایس طرح بدھا ہوندا اے کہ اک مخصوص تے محدود فضا وچوں باہر جھاتی پانا اوہدے لئی ممکن نہیں ہوندا۔ ایہو وجہ اے کہ اگو ملک دیاں مختلف سفر نامیاں وچ مختلف قسم دا مواد ملدا اے۔ سفر کرن والا ہر بندہ اپنے مزاج تے مقصد نوں مکھ رکھ کے ای رستہ چُن دا اے تے ایہ رستہ دوسرے بندے دے رستے نالوں یقیناً وکھرا ہوندا اے۔ رستیاں، مزاجاں تے مقصداں دا ایہو وکھریاں اے جیہڑا ایس صنف وچ رنگارنگی پیدا کردا اے تے قاری نوں دلچسپی دا عنصر فراہم کردا اے۔

پاکستان بنن توں بعد مغربی پنجاب وچ لکھیا جان والا پہلا تے باقائدہ چھپن والا سفر نامہ اعجاز الحق دا ”یورپ توں چیونگم دے نال“ سمجھیا جاندا اے۔ جیہڑا کہ پاکستان بنن توں 28 سال بعد 1975ء چھاپے چڑھیا۔ ایہدے وچ ایران، یونان، جرمنی، افغانستان، یوگوسلاویہ تے آسٹریلیا بارے وکھو وکھ عنواناں پٹھ سفری داستان قلم بند کیتی گئی اے تے ہر ملک دے مختصر حالات بیان کیتے گئے نیں ایہہ سفر لاہور توں شروع ہوندا اے تے لاہور واپس اپڑن تے مکدا اے۔ ایس نوں پڑھ دیاں انج لگدا اے جیویں لکھاری یورپ توں بوہت متاثر اے، اوہوں دی صنعتی ترقی توں نہیں بلکہ لوکاں دے رہن سہن تے میل ورتن توں۔ ایس لئی اوہ ایس وچار نوں بار بار دہرائندا اے تے کئی حوالیاں نال ایہ باور کران دی کوشش کردا اے کہ یورپ نے جنسی آزادی نوں اک اٹل لوڑ دے طور تے من لیا اے تے ایسے کر کے اوہتے مرد تے سوانیاں نوں کٹھیاں ہسڈیاں کھید دیاں ویکھ کے کسے نوں وی تشویش نہیں ہوندی۔ جد کہ غیر ترقی یافتہ مکاں وچوں گئے لوکاں واسطے ایہ اچنے دی گل ہوندی اے۔ ایس سفر نامے وچ یورپ دی

بلیو حیاتی دا ہلکا ہلکا نقشہ وی موجود اے جیس نوں کیمرے دیاں ادھ تنکیاں تصویراں راہیں ہور ابھارن دا جتن وی کیتا گیا اے۔

سوچ دے ایس زاویے نال جے سلیم خاں گئی دے سفر نامے ”دیس پردیس“ نوں ویکھیا جائے تے استھے اک ہور طرح دی فضا ملدی اے۔ ایہدے وچ کھلار دے اعتبار نال لکھاری نے بھانویں زیادہ وسیع علاقے یا موضوع نوں تے نہیں چھیڑیا پر جیہڑے تھوڑے جیسے تجربے بیان کیتے نیں اوہناں دا اظہار فی اعتبار نال مکمل اے۔

سلیم خاں گئی دا ایہ سفر نامہ اکتوبر 1978ء وچ شائع ہويا۔ ایس سفر نامے نوں سبھ الحسن ضیغم سیکریٹری پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور نے چھاپیا سی۔ ایس دا ٹائٹل ذوالفقار احمد تائش تے کتابت محمد حنیف گل کڑیا لوی (گوجرانوالہ) نے کیتی۔ ایس دا انتساب لکھاری نے مشتاق سنگھ ایم۔ اے تے اوہدے بُردیاں نگھیاں یاداں دے نال کیتا اے۔ ایس دا تعارف مسعود کھدر پوش ہوراں ’پہلی گل‘ دے سرناویں پٹھ کیتا اے۔ ایس سفر نامے دے 140 پنے نیں تے ایس نوں 78 عنواناں پٹھ وٹیا گیا اے۔ سلیم خاں گئی ہوراں نوں جدوں پاکستان براڈ کاسٹنگ کارپوریشن ولوں بی۔ بی۔ سی لندن دے دفتر وچ ٹریننگ لئی گھلیا گیا اوہ اوس ویلے ریڈیو پاکستان لاہور تے پروڈیوسر دی ڈیوٹی کر رہے سن، ایہ ٹریننگ 3 مہینے دی سی۔ سفر نامے دا پہلا عنوان ”خشبودار دفتر“ اے تے سفر نامے دا آغاز کجھ انج ہوندا اے:

”مہربان! قدردان! صاحبان!

کوچ جدوں میں کیتا، پاکستان توں، واسطے ولایت دے۔ دن سی جمعرات دا، تاریخ سی سولان فروری دی تے سن 1978ء دا۔“ (38)

ایس طرح اوہناں دی ایس لکھت توں پتہ لگ جاندا اے کہ اوہناں 16 فروری 1978 نوں سفر دامڈھ ”نھیا پرگوہ نال ویکھیا جاوے تے ایس سفر نامے دامڈھ سفر شروع ہوون توں وی ڈیڑھ مہینہ پہلاں ای بجھ گیا سی جدوں آپ برٹش کونسل اسلام آباد دے دفتر وچ اپنے متعلقہ کاغذ دین گئے۔ پورے سفر نامے وچ ہلکے ہلکے مزاح دی چاشنی نال کردار اں دیاں بھرویاں تے جیوندیاں جاگدیاں مورتاں، بیان دا بے ساختہ پن، کہانی دی دلچسپی قاری نوں اگے ٹوری رکھدی اے۔ بندہ اوہناں دی نثر دے جادو وچ اجیہا گھب جاندا اے کہ سلیم خاں گئی ہوراں دے نال نال ای ٹردار ہندا اے:

”مسز فرینڈس بہ یک وقت اٹھ دس کم کر رہی سی، جیہناں وچوں اک میرا کم وی سی۔ فائل چک کے ایتھوں او تھے، بلیک بورڈ نوں ویکھنا تے اوس نوں انج پوٹے لاوے جیویں دو مہینے دے بچے دی دھنی ہتھ لا کے ویکھی دی اے۔ پئی سوس ہوئی اے یا نہیں۔ سگرٹ پینا، اکھیاں جھمکانا، دروازے ول ویکھنا، میرے ول

پورے سفر نامے وچ ہلکا ہلکا مزاح تھاں تھاں تے دکھائی دیندا اے تے بندہ کئی تھاواں تے سفر نامہ پڑھدیاں مسکراؤن تے مجبور ہو جاندا اے، جیویں:

”افسوس تاں مینوں ہو یا، پر افسوس نالوں ودھ مینوں صدمہ پہنچیا ایس گل دا پئی
میں کتے پیسے خرچ کر کے اپنا بجٹ آپ سٹ کر چکا واں، اپنے سارے بیلیاں
تے رشتے داراں نوں اطلاع دے چکا واں پئی مینواٹھ یا نوں فروری نوں لہور ملو۔
اوہ تاں گڑ، کھیر، کلڑ، آٹا، ساگ، مکھن تے پتہ نہیں کیہہ کیہہ کچھ لے کے آرہے
ہون گے اتے میں اوہناں نوں کس مونہہ نال آکھاں گا کہ میں نہیں جا رہیا۔
پنڈاں دے لوک اوہ خط نال لے کے آؤندے نیں جیہڑا اوہناں نوں ملیا ہووے،
ایہ تاں ڈاھڈی ڈوٹھی گڑ بڑ ہو گئی اے۔“ (43)

سلیم خاں ہو ریں اپنے سفر نامیاں وچ قاری نوں اپنے نال نال لے کے چلدے نیں، قاری
نوں انج محسوس ہوندا اے کہ اوہ وی لکھاری دے نال اوس ویلے اوس تھاں تے موجود اے۔ آپ جیہیں
وی بندے یاں تھاں دا ذکر کردے نیں اوس دی مکمل جانکاری دیندے نیں، جیویں:

”ڈیوڈ براؤن مینوں برٹش کونسل دی کار وچ بٹھا کے برٹش کونسل دے وڈے دفتر
ول ٹر پیا۔ اوہدی کار وچ ریڈیو لگا ہویا سی تے بی۔ بی۔ سی توں موسیقی نشر ہو رہی
سی۔ ڈیوڈ براؤن گورا چٹا گھبروسی۔ اوس نے نواں سوٹ پایا ہویا سی۔ اوہ بے حد
مؤدب لگدا سی، میتھوں دوہتھ اُچا سی۔“ (44)

”کمرے وچ دو بیڈن، اک سنگھار میز، دو کرسیاں، اک وارڈ روب کپڑا لٹا رکھن
لئی، اک ٹیلی فون، ریڈیو پروگرام سنن لئی چار چینل۔ ہر بیڈ اُتے دو گدے، چار
چادراں، تن کمبل، دوسرے ہانے، فرش اُتے قالین، کمرہ ہر ویلے گرم، کمرے توں
باہر وڈے ٹب والا غسل خانہ کمرے تے غسل خانے وچ دو دو تویے۔“ (45)

”پنڈت سریندر مشرا آل انڈیا ریڈیو نوں دئی توں آیا سی۔ اوہ اتھے ٹریننگ سکول
دا ڈپٹی ڈائریکٹر سی۔ عمر 49 سال، پہاری سی۔ مونہہ تے ماتا دے داغ، چھوٹیاں
چھوٹیاں چالاک اکھیاں، کوری ورگا ڈھڈ، شراب وی پیندا سی، گوشت وی کھاندا سی
تے سگریٹ وی پیندا سی۔“ (46)

سلیم خاں اپنے کورس دے دوران سانوں اپنے نال لے کے بی۔ بی۔ سی لندن تیکر اپڑدے
نیں۔ ٹریننگ کورس دے منتظم جارج میصری تے پروگرام دے دو بے رلتیاں بارے بھرویں جانکاری
دیندے نیں۔ انڈیا توں ایس پروگرام وچ شرکت کرن والا پنڈت مشرا کنبوس تے جھوٹا آدمی اے کیوں
جے پہلے دن ای اوہدے جھوٹے تے گھمنڈ پاروں لوک اوہدے خلاف ہو جانداں نیں تے گئی ہو راں
نوں اپنا گروپ لیڈر متھ لیدے نیں۔ گئی ہو ریں ایس ٹریننگ پروگرام دوران پاکستان دے چنگے سفیر

ثابت ہونے میں تے دن رات محنت کر کے پنڈت مشرا دے جھوٹاں دے جواب دیندے نیں سگنوں ریڈیو پاکستان دی بھرپور نمائندگی کردیاں مشرا نوں شکست دین دا کوئی موقع ہتھوں نہیں جان دیندے۔ کتے سنجیدہ تربیتی پروگراماں وچ اوہنوں ہراندے نیں تے کتے ہاسے ہاسے وچ۔ گئی ہوراں دے دیس پیار دا اک نمونہ سانوں اودوں وی دیکھن نوں لبھدا اے جدوں سردار سردول سنگھ گل (لیبر پارٹی دے رکن تے لندن دی سیاست وچ حصہ لین والے) ایہ دعویٰ کردے نیں:

”لندن دا ماس میڈیا فیصلہ کر چکیا اے کہ 1980ء تیک پاکستان، ہندوستان تے بنگلہ دیش اکٹھے ہو جان گے۔“ (47)

گئی ہوریں پہلاں اوہناں نوں آرام نال سمجھاؤن دی کوشش کردے نیں پر جدوں اوہ اپنی گل اُتے اڑیا رہندا اے تاں سخت لہجے نال آکھدے نیں:

”بس کریا ساڈے ملک دا فیصلہ ساڈے ملک دے وسزیکاں نے کرنا اے۔ گارجین، ڈیلی میل یا ڈیلی ٹیلیگراف نے نہیں کرنا، بیھاویاں نہ مار!“ (48)

ایہدے باوجود سردول سنگھ گل جیہڑا لندن دے میڈیا دے اثر پاروں تے بھارت دے اکھنڈ بھارت خواب دی تشہیر پاروں دکھ دکھ دلیاں نال اپنی گل تے اڑیا رہندا اے تاں گئی ہوریں ماس میڈیا دی ایسی تہیسی کرنوں وی نہیں مڑدے۔ ایس طرح دیاں ہور وی بوہت ساریاں ونگیاں سفر نامے وچ موجود نیں۔

سلیم خاں ہوراں دیاں لکھتاں وچ پنجاب دی وٹھ توں پہلاں دے سانجھے وسیب دیاں جھلکیاں بوہت اُگھڑیاں نیں۔ ”دیس پردیس“ سفر نامے وچ وی سانوں نظر آؤندا اے کہ لندن جاوے توں پہلاں وی اوہناں دے لندن دے سکھ لکھاریاں نال بوہت گوڑھے مراسم نیں۔ سکھ لکھاری گئی ہوراں نوں لندن وچ قیام ویلے ہتھاں تے چکی پھر دے نیں۔ بقول سلیم خاں گئی:

”پنجابی ادب وچ ستواں رحمان سکھ سنگت دا اے۔ میں سنگت دا مطلب فرینڈشپ نہیں لے رہیا، سوشالوجی لے رہیا واں یعنی اجیہا ادب جس وچ سکھ رہتل دے سماجی کچھ نوں بیان کیتا جاوے ایس رحمان دی نمائندگی دو بندے کردے سن، اک افضل احسن رندھاواتے اک میں۔“ (49)

گئی ہوریں سکھ لکھاریاں نال وچار وٹاندرا کردے کردے اوہناں دے گوردواریاں وچ لیکچر وی دین لگ پیندے نیں کیوں جے سکھاں دے زیادہ تر مقدس مقام پاکستان وچ نیں تے گئی ہوراں اوہناں نوں خود جا کے وی دیکھیا اے تے اوہناں وچ دلچسپی رکھن کر کے اوہناں دی بھرویں جانکاری وی رکھدے نیں۔ کیونکہ اوہناں ریڈیو پاکستان لئی پاکستان وچ موجود سکھاں دے مذہبی استھاناں تے

گوردواریاں بارے کئی پروگرام کیلتے ہوئے ہیں۔ جیہڑے سکھ ایہناں نوں پہلے نہیں سی جان دے اوہ وی جانن لگ پیندے ہیں تے ایہناں دی دلوں عزت کرن لگ پیندے ہیں۔ اوہ چاہندے ہیں کہ گنگی ہوریں باقی گوردواریاں وچ وی لیکچر دیں۔ لیکچر دیں دا ایہ سلسلہ فیر شروع ہو جاندا اے۔ اوہ دوجے گوردواریاں وچ وی لیکچر دیندے ہیں۔ لیکچر دیں دا ایہ سلسلہ بوہت مزیدار اے تے سفر نامے نوں افسانوی رنگ دے دیندا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں سلیم خاں گنگی ہوراں دے سفر نامے بارے اپنی رائے کجھ انج دیندے ہیں:

”ایس سفر نامے وچ وطن عزیز توں نکلیا ہویا اک مسافر باہر دے ماحول وچ جا کے اپنے آپ نوں اپنی ذات نوں گوانہیں دیندا تے نہ ہی اوتھوں دی ظاہری، بناوٹی تے سجاوٹی چمک دمک اوہدیاں اکھاں نوں خیرہ کردی اے۔ ایسے طرح نہ ہی ایہ مسافر اپنی کسے داخلی کمزوری دے سببوں اوس ماحول دی رومانی فضا تے جذباتیت دا شکار ہوند اے۔ دلیں پردلیں وچ سب توں وڈی تے انوکھی گل سانوں ایہ نظر آؤندی اے پئی گنگی ہوریں لندن وچ جا کے اپنی اک دنیا وسا لیندے نہیں جیہدا مرکزی کردار ایہو ساڈا پاکستانی پانڈھی اے۔ انج جاپدا اے جویں اوہنے اپنے آپ نوں اپنی ذات نوں لندن دی ہنگامہ پرور، چمکیلی تے ہاؤ ہو نال بھری حیاتی وچ گویا نہیں تے نہ ای اوہدا حصہ بنیا اے۔ سانوں تے لگدا اے جویں مرکزی کردار دے آلے دوالے سارا لندن گھم رہیا ہووے۔“ (50)

عام طور تے لندن تے دوجے یورپی ملکاں وچ جان والے سیاحواں دے سفر نامیاں وچ یورپ دیاں ٹیاریاں دا ذکر چسکے نال اُلکیا جاندا اے پر گنگی جیہناں عورتاں نوں وی ملدے ہیں اوہ بھاویں انگریز سوانیاں ہوون، جیہناں نال اوہناں دا تعلق پیشہ ورانہ اے مثلاً ٹریننگ دی انچارج ہووے یاں ٹریننگ وچ مدد دیں والیاں پیہیاں، اوہ اوہناں دا پورا احترام کردے ہیں۔ فیر مسلمان عورتاں وچ لکھاری دی بھانجی فردوس بیگم ہووے یاں سکھ لکھاریاں دیاں گھر والیاں، اوہ ساریاں نال محبت تے عزت نال پیش آؤندے ہیں۔ گنگی ہوراں دا سفر نامہ ”دلیں پردلیں“ پاکستان بنن مگروں لہندے پنجاب وچ پنجابی سفر نامیاں دے میدان وچ دو جاڑکھ اے جیہڑا پاکستان بنن توں 31 ورھے بعد لکھتی روپ وچ سامنے آیا۔ بوہت سوہنا سفر نامہ اے پر اک نقطے تے میں وی ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دی ایس گل نال سہمت آں:

”کون کیہ اے، دے عنوان نال لندن وچ رہن والے پاکستانی تے ہندوستانی ادبیاں دا مختصر تعارف وی کرایا گیا اے جیہڑا ایس سفر نامے دا کمزور حصہ اے۔“ (51)

ایس کمزور حصے توں دکھ باقی سارا سفر نامہ جدید سفر نامے دے سارے تقاضے پورے کردا اے۔ لکھاری قاری نوں اپنے نال لے کے ٹردا اے۔ رس بھنی نثر گئی جے کہانی کا رتے ناول نگار دے قلم وچوں نکلدی اے تاں قاری لئی دل موہ لین والی رچنا بن دی اے۔ ایس مسافر نے اپنے آل دوالے لندن نوں گھما چھڈیا اے پر ایس لندن دے بوہتے کردار سکھ تے مسلمان لکھاری نیں۔ لندن واسی، لندن دیاں تاریخی تھاواں، لندن دا جغرافیہ، لندن وچ عالمی ادب تے سیاسی آگوائی بارے اک سکوت طاری اے تے کوئی بولدا نظر نہیں آؤندا۔ فیرونی مجموعی طور تے ”دیس پردیس“ اک دلچسپ، من موہ لین والا تے قاری نوں اپنے نال نال ٹرن تے مجبور کرن والا سفر نامہ اے۔

ہن اسیم سلیم خان گئی دے سفر نامے ”سیاچن دی چھانویں“ دل جھات پاؤنے آں۔ ایہ سفر نامہ پہلی واری 2020ء وچ اکادمی ادبیات لاہور ولوں چھاپے چڑھیا۔ ایس نوں چھپوان دا آہر اوہناں دی دھی رانی شگفتہ لودھی ہوہراں نے کیتا۔ ایس دا ٹائٹل حذیفہ بن ناصر ہوہراں نے بنایا اے جیہڑے ڈاکٹر ناصر رانا ہوہراں دے سہتر نیں۔ ایس دا انتساب شگفتہ لودھی ہوہراں اپنی امی جی، دھی، پُتر تے گھر والے دے ناں کیتا اے۔ ایس دے موہر لے اکھر ڈاکٹر ناصر رانا ہوہراں ”سیاچن دی چھانویں“ اک تھلڑ دے سرنا نویں پیٹھ لکھے نیں۔ ایس توں اگے لکھاری نے پنجابی سفر نامے نوں دو عنواناں ”پنجابی وچ سفر نامہ“ تے ”پنجابی سفر نامے دا سفر“ پیٹھ لکھیا اے۔ ایس توں بعد ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد ایس سفر نامے بارے رائے ”سیاچن دی چھانویں“ دے سرنا نویں پیٹھ لکھی اے۔ ایس توں اگے چل کے نزہت عباس ہوہراں گئی ہوہراں دیاں لکھتاں بارے اپنی رائے ”زیر تھی، زبر نہ تھی متاں پیش پوی“ دے عنوان پیٹھ لکھی اے۔ فیراگے ٹریے تے شگفتہ لودھی ہوہراں نے دو عنواناں پیٹھ اپنی گل کیتی اے ایہ دو عنوان ”شکر گزاری“ تے ”اک دھی رانی دے ڈھڈ دی گل“ اے۔ ایہ سفر نامہ 35 عنواناں پیٹھ ونڈیا ہویا اے تے کل پنے 240 نیں۔ ”دیس پردیس“ لکھاری دی ریڈیو نوکری دے حوالے نال سی جد کہ دوجا سفر نامہ وی ملازمت دے حوالے نال ای اے۔ لکھاری دے پہلے سفر نامے ”دیس پردیس“ وچ جیہڑیاں گھاناں رہ گئیاں سی اوہناں ایس سفر نامے وچ اوہناں نوں کافی حد تک پورا کرن دا جتن کیتا۔ ایس سفر نامے وچ اوہناں سکرو تے بلتستان دی سیاست، اوتھے دے لوکاں تے جغرافیہ بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ جویں کہ نزہت عباس ہوہریں لکھدیاں نیں:

”سلیم خان گئی دی لکھت سب کاری گرجویں کشیدہ کار، ترکھان، لوہار، سنیا رے، موچی، درزی، جولاہے، گھوڑا سوار، پولودے کھڈاری، گلوکار، موسیقار، سٹیج کلاکار، شکاری، قلی تے قصہ گو دے ذکر نال بھری ہوئی اے۔ اس دے علاوہ اوہ بلتی رہتل تے ثقافت دی گل کردیاں اوتھے دے مشہور تلوار ناچ تے میوزک دی وی

گل کر دے نیں۔ علاقائی کھانے رسم و رواج، شکاری تے شکار کیتے جان والے چکور، جنگلی بھید، گھیاڑ، بر فانی رچھ تے گدڑ دا ذکر کرنا نہیں بھلدے۔“ (52)

آپ دل تے اعصاب دے کچھوں بڑے مضبوط انسان سن۔ اوہناں دیاں ایہناں خوبیاں پاروں ای تے اوہناں نوں سکرو و رگے و گڑے ہوئے ریڈیو اسٹیشن بھجیا گیا سی، جتھے سکرو و تے بلتستان دے لوک بوہت چنگے سن او تھے کچھ لوک ایہو چھ وی سی کہ جیہناں گئی ہوراں دے راہ وچ روڑے اٹکائے تے اوہناں نوں جان توں مارن تیکر دی کوشش کیتی کیوں جے اوہ چاہندے سن کہ ریڈیو اسٹیشن پہلے دی طرح اوہناں دی مرضی دے مطابق چلے پر کتھوں! پہلے پروڈیوسر ڈر جان دے سی تے خوف کھا کے بلیک میل ہو جان دے سی پر گئی ہوراں ایہناں دا ڈٹ کے اک کمانڈو دی طرح مقابلہ کیتا۔ ریڈیو اسٹیشن دی ساکھ نوں بحال کیتا تے ایہ دنیا دا واحد اسٹیشن ہووے گا جتھے اسٹیشن دا پورا عملہ خلاف ہووے دے باوجود ریڈیو اسٹیشن پہلے نالوں وی بوہت بہتر چل رہیا سی۔ ایہہ سفر نامہ اوہناں دی ڈائری دی عطاء اے۔ اوہناں ایہناں اٹھاں (8) مہینیاں دی ڈائری نوں سفر نامے دا روپ دتا اے۔

1981ء وچ اوہناں دا تبادلہ سکرو و بطور اسٹیشن ڈائریکٹر کیتا گیا سی۔ ایہہ پسماندہ ضلع اے تے سہولتاں نہ ہون پاروں کوئی ملازم وی او تھے جانا نہیں چاہندا۔ ایس پہاڑی علاقے دے وینیک جہالت دیاں انتہاواں تیکر اپڑے ہوئے سن جیس توں فائدہ چکدیاں مذہبی آگواپنیاں چلاؤندے سن تے اوہناں دے ارادے نوں وی اپنے مقصد لئی ورتدے تے ریڈیو پاکستان نوں اک خاص مسلک دا پرچار رک بناون دی کوشش کر دے نیں۔ جدوں کوئی ریڈیو ملازم ریڈیو نوں سرکاری پالیسی موجب چلاون دی کوشش کردا سی تے اوہدا جینا حرام کر دیندے سی۔ ایس پاروں ریڈیو ملازم ایس اسٹیشن نوں ’کالا پانی‘ کہندے تے اتھے جان توں بچن دی کوشش کر دے۔ لکھاری سب توں پہلاں اپنے سکرو و تبادلے دا پچھو کر بیان کردا اے تے فیر سفر توں پہلاں دے کچھ دنوں دیاں رُجھاں لکھدا اے۔ ایس سفر نامے دا بوہا ای ’کمانڈو ایکشن‘ دے سرناویں نال گھلدا اے۔ ایس باب وچ لکھاری سکرو و جان توں پہلاں ریڈیو پاکستان دے ڈائریکٹر جنرل سلیم گیلانی نال ملاقات دا ذکر کچھ انج کردا اے:

”میں سکرو و جان توں پہلاں سید سلیم گیلانی نوں ملنا ضروری سمجھیا۔ اوہ لاہور اپنے گھر آئے ہوئے سن۔ اوس ویلے اوہ ریڈیو پاکستان نوں چلاؤن والے بورڈ آف ڈائریکٹرز وچ ڈائریکٹر پروگرامز سن۔ جدیں اوہناں نوں آکھیا کوئی مشورہ دیو یاں ہدایت کرو تے اوہ بولے ’سکرو و وچ بہت گند پیا ہو یا اے۔ او تھوں ساڈا وڈا اسٹیشن شروع ہو رہیا اے ایس واسطے گند ختم کرو۔ تہا نوں ایسے واسطے گھلایا گیا اے‘ اوہناں ایہ تے نہ کیا کہ تن اسٹیشن ڈائریکٹر ناکام ہو چکے نیں پر مینوں

اوہناں دے لہجے تے انداز توں پتا چل گیا کہ مینوں سکرو کمانڈو ایکشن واسطے
ٹوریا جارہیا اے۔“ (53)

ایہہ جملے سندیاں ای لکھاری نوں اوکڑاں دا اندازہ ہو جاندا اے پر اوہ اکڑاں بھل کے سفر
تے نکلدے نیں تے سفر کرن توں بعد اپنے پانگٹاں دیاں صفتاں کر دیاں لکھدے نیں:
”سچی گل اے ساڈی ایئر لائن دے پانگٹ بڑے بہادر، سُرے تے ماہر نیں
جیہڑے ایس بے حد خطرناک سگوں دہشت ناک تے مہماتی رستے تے جہاز
اڈاؤندے نیں تے بڑی مہارت نال مسافراں نوں لے جاندا تے لیاؤندے
نیں۔ باہر ملکاں دے کئی من چلے سیاح تے اسلام آباد توں سکرو سفر دی مہم تے
تھرل خاطر آؤندے جاندا نیں۔ ایس تو اگ، گھٹ ودھ اک گھنٹے دی پرواز
اک کچھوں دنیا دی سب توں زیادہ شاندار پرواز اے۔ ناٹکا پر بت جس نوں دنیا
دے کوہ پیما اک جان لیوا پہاڑ (killer mountain) آکھدے نیں ایس
دیاں اُچیاں برف پوش چوٹیاں انج جا پدیاں نیں جو یں سونے چاندی دیاں بنیاں
ہوں۔ سورج دیاں ترچھیاں رشناں پین تے سونا، سدھیاں پین تے چاندی۔ ایس
چاندی ورگے، سونے رنگے پر بت دی وجہ کر کے اسلام آباد توں سکرو دی فلائیٹ
دنیا وچ سب توں زیادہ خطرناک اے۔ خطرے دے حسابوں دوجے نمبر اتے
اسلام آباد توں گلگت دی فلائیٹ آؤندی اے۔ ایس دے حُسن دی بدولت ایس
نوں دیوی دیوتیاں دا پہاڑ وی بولیا جاندا اے۔“ (54)

لکھاری نے ناٹکا پر بت بارے بھروسے جانکاری دتی اے۔ اوہناں ایہدیاں چوٹیاں تیکر
اڑن والے کوہ پیما واں بارے وی دسیا اے تے ایس دی چوٹی تیکر اڑن دی کوشش وچ اپنیاں جاناں
ہارن والیاں دا ذکر کیتا اے۔ باب ’ناٹکا پر بت‘ وچ فیر کمانڈو دا ذکر آؤندا اے جیہیں وچ لکھاری ایہ دسنا
چاہندا اے کہ کمانڈو اک مکمل، چُست، پھرتیلا، ہر پاسیوں فٹ تے کم دا بندہ ہوندا اے۔ جیویں کہ:
”کوہ پیما اک طرح دا کمانڈو ہوندا اے۔ جسم بھارا ہو جاوے تے فیر ساہ پگائیں
رہندا۔ میں مشہور کوہ پیما نذیر صابر تے میجر فیاض نوں ملیا واں۔ ایہناں دے علاوہ
سکرو دے قیام دے دوران باہر دے دیہاں دے وی کوہ پیما ملدے رہے نیں
اوہ جسمانی طور تے بڑے فٹ ہوندے نیں۔ میجر نوری وی چست تے چاق
وچو بندسی۔“ (55)

باب ’پدم پارٹی‘ وچ اوہناں دا ہیرو نائب صوبیدار کمانڈو حاجی محمد علی اے جیہڑا 1949ء دیاں

کاروائیاں داہیر و اے۔ محمد علی ایس پاروں اوہناں داہیر و اے کیوں جے کنگی ہوئیں 1947ء دی ونڈ ویلے خطریاں وچوں لنگھدے 15 ورہے دی نکی عمرے پٹھان کوٹ توں راوی پار کر کے بارہ منگا آوے سن تے اوہناں نے اپنیاں اکھاں نال ونڈ دا خون خرابا ویکھیا تے اپنی جان تے جھلیا ہو یا سی۔ سفر نامے دے باب ’بچ موڑ توں‘، ’قرار داد‘، ’لٹی‘، ’ریڈیو پھرے گراں گراں‘، ’ایس عذابوں ہر کوئی لنگھیا‘، ’مار خور دی کھل‘، ’برفانی انسان دی مہم‘، ’نھے موڑ‘ وغیرہ لکھاری دے جوش، دلو، اگے ودھ کے کم کرن دے جذبے تے جنون دیاں جیوندیاں جاگدیاں مثالاں نیں۔ اوہناں دا اکتوبر 1981ء توں جون 1982ء (تقریباً 8 مہینے) دا عرصہ ہر ویلے خطرے وچ ای لنگھیا اے، کدی اوہناں دے خلاف قراردادوں منظور کیتیاں گئیاں، جھوٹے الزام لگے تے کدی اوہناں تے قاتلانہ حملہ ہوئے۔ جیویں کہ اوہ آپ عنوان ’مورال‘ پٹھ لکھدے نیں:

”اک رات میں پیدل نویں بازار وچوں دی آرہیا ساں۔ جد میں رجباہے والے پل تھلے آیا تے تن گھبر وچا قولے کے اگے ودھے تے میرا رستہ روک لیا۔ اوہناں دے چاقولے تے چمک رہے سن۔ تن دیاں عمراں ویہہ اکیہ سال دے نیڑے سن۔ میرے تن پتر (ماشاء اللہ) تنویر، توقیر تے توصیف اوہناں دی عمر دے سن۔ اوہ پینترا بنھ کے میرے آلے دوالے چکر لاؤن لگ پئے جویں وار کرن واسطے تیاری پھر رہے ہوں۔ مینوں اوہ اپنے پتر جا پے، میں اک نوں زور نال دھکا ماریا تے اوہ چاقو کھوہ لیا۔ فیر اوہ چاقو اُلا ریا۔ اوہ تیوں دَوڑ گئے۔“ (56)

”اک رات کوئی ساڈھے دس بجے میں لنگر توں ریست ہاؤس آرہیا ساں جدوں پیلیاں وچوں اُپر چڑھ کے سڑک اُتے آگیا؛ ٹارچ بلدی پئی سی تے ٹرانسٹر اُتے موسیقی نشر ہو رہی سی۔ ایہ برف باری دی رات سی۔ برف نال پکی سڑک چٹی تے تلکنی ہو گئی سی۔ چار چوہیرے ہنیر گھپ سی کیوں جے اسمان اُتے بدل سن۔ میں احتیاط نال ٹردا ہو یا سڑک دے اوس پوائنٹ تے آیا جتھوں ریست ہاؤس ول ڈنڈی مڑدی اے۔ اچن چیت سڑک تے کھلو تے پرلوی یعنی بلڈ وزرنے میرے ول ودھائی کیتی۔ میری توجہ کجھ برف ول سی پئی تلک نہ جاواں تے کجھ موسیقی ول، ایس واسطے اوہدے سٹارٹ ہون دا شور نہ سن سکیا۔ میں اوہدے تھلے آؤن والا ای سی ساں جے اک دم گھبرا کے دوڑیا۔ ہن میں اگے تے پرلوی کچھ پچھے۔ اخیر میں چوکیدار دے کوٹھے دی کندھ اوہلے کھلو گیا تے پرلوی ڈسٹرکٹ ہاسپٹل ول چلا گیا۔“ (57)

کرپشن وی ایس سٹیشن تے عام سی۔ سلیم خان اکتوبر 1981ء توں جون 1982ء تیکر استھ سٹیشن ڈائریکٹر رہے۔ اوہناں ریڈیو دے حالات نوں سدھارن دی پوری کوشش کیتی تے پروگراماں نوں مذہبی آگواں دی مرضی مطابق چلاؤن دی بجائے سرکار دی پالیسی موجب چلایا۔ اوہناں ایس سفر نامے وچ جتھے سکرو ریڈیو سٹیشن دی حالت نوں سدھارن لئی اپنیاں کوششاں دا ذکر کیتا اوتھے ای اوکڑاں دی وی دس پائی اے۔ اوتھے دے لوکاں دی مذہبی، سیاسی، سماجی تے اقتصادی حالت تے وی بھرواں چانن پایا اے۔ لوکاں دی اخلاقی گراوٹ دیاں کئی کہانیاں وی ایس سفر نامے وچ اگھڑ کے سامنے آؤندیاں نیں۔ اوہ تاریخ تے جہات وی پاوندے نیں تے اجو کے ویلے دی صورت حال وی بیان کر دے نیں۔ سلیم خان گمی دے اپڑن توں پہلاں ایس ریڈیو سٹیشن تے جتھے ہور بہت سارے مسئلے اوہناں نوں اڈیک رہے سن اوتھے کرپشن دیاں کئی کہانیاں وی اوہناں دی راہ ویکھ رہیاں سن۔ اوہناں آپوں ہیڈ آفس نوں انکوائریاں لئی لکھیا تے کئی انکوائریاں کروائیاں۔

جس زمانے وچ سلیم خان گمی نوں سٹیشن ڈائریکٹر بنا کے سکرو گھلیا گیا اوس زمانے وچ سکرو اک کچھڑیا ہویا علاقہ سی۔ لوکاں وچ جہالت عام سی تے 60% شیعہ آبادی لکھاری دے خلاف سی۔ مولوی، پیر تے ذاکر ہر پاسے چھائے ہوئے سن۔ ہور تے ہور ریڈیو وی اوہناں دی دراندازی توں بچیا ہویا نہیں سی، سگوں سکرو وچ مرکزی پالیسی دے اُلٹ محرم داپورا مہینہ کوئی ہور پروگرام نہیں چلدا سی تے اوہناں توں پہلے سٹیشن ڈائریکٹر محرم دے پروگرام چلاؤن تے مجبور سن۔

سلیم خان گمی نے بارہاں دن تاں ایہہ پروگرام چلائے تے تیرہاں محرم توں معمول دے پروگرام شروع کر دتے، جو یں پورے ملک وچ چل رہے سن پر ایہدے رد عمل وچ مستیاں تے امام بارگاہاں وچ اوہناں دے خلاف تقریراں شروع ہو گئیاں۔ لکھاری نوں جانو مارن دیاں دھمکیاں دتیاں جان لگ پئیاں۔ اوہناں نے تفصیل نال اوہناں دھمکیاں تے تقریراں دا ذکر کیتا اے سگوں اوہناں دھمکیاں دے لفظ تیکر سفر نامے دا حصہ بنا دتے نیں۔ اوہناں دھمکیاں دین والیاں دے خط وی سفر نامے دا حصہ بنا دتے نیں۔ ایسے پس منظر وچ اوہناں سکرو دی مذہبی حالت دی منظر کشی کیتی اے تے پیراں دی جہالت تے لٹ مار دا ذکر وی اے۔

ریڈیو دے مسئلے پروگراماں دا معیار پروگراماں دیاں خامیاں، پروگراماں نوں بہتر بناؤن دیاں تجویزاں، ریڈیو پروگراماں دا سماج اُتے اثر، ریڈیو پاکستان دی پروگرام پالیسی تے ریڈیو دی لوکاں وچ مقبولیت ایس سفر نامے دا موضوع نیں۔ اسیں انج وی کہہ سکدے آں کہ سلیم خان گمی نے ریڈیو دے نمائندے ہون دا حق ادا کر دیاں ایس لکھت راہیں وی ریڈیو دے مثبت پہلوواں نوں سامنے لیاندا اے۔ سگوں اوہ تاں ایہہ وی دسدے نیں کہ اوہناں لوکاں دے مسئلے ریڈیو تے پیش کرنے شروع کیتے جیس

ویلیے ایہہ مسئلے سرکار دے علم وچ آئے تے حل وی ہوئے۔

سلیم خاں ہوراں اپنے دونواں سفر نامیاں وچ صاف ستھری زبان ورتی اے۔ کدھرے وی لوفر گلاں نہیں کیتیاں نہ ای اعجاز الحق دے سفر نامے ”یورپ توں چیوگم نال“ دی طرح ادھ بتگیاں تصویراں شامل کیتیاں نیں۔ گئی ہوراں دے سفر نامیاں دے اسلوب دی خوبصورتی ای ایہ ہے کہ اوہ گھٹ توں گھٹ لائناں وچ بڑے صاف ستھرے لفظاں دی ورتوں کردیاں ہویاں ساری گل کہہ جان دے نیں۔ جے دونواں سفر نامیاں دا مجموعی جائزہ لیئے تاں گئی جی ریڈیو تے صحافت بارے بھرویں جانکاری دیندے نیں۔ ”دیس پردیس“ وچ اوہناں مزاح دا تڑکا وی لایا سی پر ”سیاچن دی چھانویں“ وچ اوہ ہسدے دکھائی نہیں دیندے البتہ مسلماناں دی جہالت دی منہ حالی بارے ضرور فکر مند نیں۔ ایس سفر نامے وچ ہڈ بیتی دے عنصر بوہت اگھڑویں نیں۔ سفر نامے وچ کئی تھاواں تے اوہ اپنیاں انتظامی صلاحیتاں اپنے پیشے نال لگن، ایمانداری دے نال کم نال لگن دا ذکر کردے نیں۔

References:

- * Lecturer Punjab, Govt. Associate College, Shah Kot (Nankana Sahib)
- ** Director, Institute of Punjabi & Culture Studies, Punjab University, Lahore.
- 1- Dr.Nasir Rana-Saleem Khan Gimmi Number, Laikh Chaimahi(Lahore:The Academics,January-June 2012) 48
- 2- Muhammad Asif Khan-Turday Pair,Pehli Gall(Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board,1994) 5
- 3- Sajjad Haider- Chounween Kahani (Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board,1986) 196-197
- 4- Prof. Touqeer Saleem Khan- Saleem Khan Gimmi Number,Laikh Chaimahi(Lahore: The Academics,January-June 2012) 58
- 5- Dr.Nasir Rana-Saleem Khan Gimmi Number, Laikh Chaimahi(Lahore:The Academics,January-June 2012) 100
- 6- As Above, 100
- 7- As Above, 101
- 8- As Above, 101
- 9- Abdul Ghafour Quraishi- Punjabi Adab Di Kahani(Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board,1989) 577
- 10- Prof. Maqsood Ul Hassan Bukhari- Iqra(Lahore: MAO College,Dec.2003) 234
- 11- Moulvi Noor Ul Hassan Baner- Noor Ul Lughat,344

- 12- Bhai Kahan Singh Nabha- Gurr Shabed Ratna Ker Mahan Koush,155
- 13- Shareef Kunjahee- Mukhtser Punjabi Lughat(Lahore: Shouba Punjabi, Punjab University,1981) 229
- 14- Prof. Ali Hassan tay Doujay- Aena Urdu Lughat,1704
- 15- Syed Ahmed Dehlvi- Muratba- Farhangay Asifia, Jild-III
- 16- Waris Sarhandi- Ilmi Urdu Lughat Matwast,234
- 17- Prof. Kartar Singh Duggal- Permanak Punjabi Koush(Jild Awal), 236
- 18- Virgina S.Thatcher(Editor in chief)The New Webster
- 19- William- Encyclopedia Dictionary of the English Language, 890
Little & Others, The Shorter Oxford English
Dictionary, volume-II, Cleardon press, Oxford,1973,P.2352
- 20- <http://en.wikipedia.org/wiki/Travelogue>.
- 21- Ghafoor Shah Qasim- Pakistan Main Safar Nama,Aik Ajmali Mutalea, masmoola saamahi Al Zubair,Safar Nama Number,47
- 22- Lal Singh Kamla Akaali- Maira Akhri Safer Nama,4
- 23- Mian Muhammad Bakhush- Saif Ul Malook,Soden Har Dr. Faqeer Muhammad Faqeer(Lahore: Al Faisal Nasiraan O Tajraan Kutab,2015) 25
- 24- Hazrat Sultan Bahu- Abyaat E Bahoo,Sodan Haar Dr. Sultan Altaf Ali(Lahore: Bahu Publications,2007) 285
- 25- Baba Farid Ganj Shaker,Bahawala Punjabi Safer Nama, Saroop, Sidhanat tay Wikaas az Rich Paul Kour, 41
- 26- Akhya Baba Farid Ne, 124
- 27- Kafiyan Shah Hussain, 93
- 28- Kalam Bulleh Shah, 18
- 29- Akhya Khawaja Farid Ne, 455
- 30- Humayoun Kabeer Chouhdary- Urdu Safer Namay K Bees Saal, M.A Urdu,1978, 25
- 31- Inam Ul Haq Javed, Dr.- Punjabi Adab Da Irtiqaa(Lahore: Al Faisal Nasiraan O Tajraan Kutab,2015) 223
- 32- As Above, 223
- 33- Arshad Iqbal Arshad, Dr.- Punjabi Safer Nama: Tareekk ty Tajzia, 19
- 34- Mola Bakhsh Kushta- Punjabi Shaeran da Tazkra (Lahore: Mola Bakhsh Kushta & Sons, 1963)93
- 35- Saleem Khan Gimmi- Des Perdes (Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 1978)5
- 36- As Above, 5

- 37- Inam Ul Haq Javed, Dr.- Punjabi Adab Da Irtiqa, 223
- 38- Saleem Khan Gimmi- Des Perdes, 7
- 39- As Above, 8
- 40- As Above, 10
- 41- As Above, 11
- 42- As Above, 11
- 43- As Above, 12
- 44- As Above, 24
- 45- As Above, 32
- 46- As Above, 34
- 47- As Above, 115
- 48- As Above, 116
- 49- اقبال قیصر تے جمیل احمد پال، عالمی پنجابی کانفرنس 1986ء (پڑھے گئے مقالے تے کاروائیاں)،
لاہور: کلاسک ریگیل چوک 42 دی مال، س۔ن، ص 70
- 50- Aslam Rana, Dr.- Mahnama Lehran (Lahore: Jan. Feb. 1984)21
- 51- Inam Ul Haq Javed, Dr.- Punjabi Adab Da Irtiqa, 227
- 52- Saleem Khan Gimmi- Siya Chn di Chhaven (Lahore: Akdmityat, 2020)45
- 53- As Above, 55
- 54- As Above, 58-59
- 55- As Above, 60-61
- 56- As Above, 129
- 57- As Above, 129-130